

GELENCSÉR JÓZSEF

Katonahalál a padláson — Történet, folklór, népi jogszokások

ABOSNYÁK, A HORVÁT ÉS A SZERB NÉPHEZ egyaránt kötődő Nobel-díjas Ivo Andrić írta a *Híd a Drinán* (Visegrádi krónika) c. művében: „A nép könnyen kigondolja a mesés történeteket, és gyorsan el is terjeszti azokat, a valóság pedig csodálatosan és kibogozhatatlanul keveredik és átszövődik a mesés történetekkel.”¹ Egy, a II. világháború végén elhunyt magyar katona, Örsi Gábor (1920–1945) drámai sorsával kapcsolatban is, legalább részben igazak az író sorai. Örsi Gábor tizedes tragikus története kapcsán a valóság és a képzetek, a megtörtént események és a feltételezések fonódtak egymásba. Szétválasztani mindezeket talán nem is lehet, megörökíteni talán nem is kellene, a múltó idő, a felejtés pár év, esetleg évtized elteltével úgyis mindent maga alá temet. Mégis, a fájdalomosan szép történet emberi, társadalmi, történelmi, néprajzi, népi jogéleti vetületei miatt tollhegyre kívánczok.²

A TÖRTÉNET

Főszereplője, Örsi Gábor 1920-ban a Székesfehérvártól 10 km-re, a Móri-völgyben fekvő Sárkeresztesen született, a község tősgyökeres, helyi viszonylatban kisparaszti, református családjában. Édesapja, id. Örsi Gábor (1893–1967), édesanyja Naszályi Zsófia (1896–1973) volt, nővére pedig Örsi Zsófia

¹ Ivo ANDRIĆ: *Na Drini ćuprija*. Internetes közlés. Crocodoc.com.16. Matovics Mária fordítása.

² A történet szereplőinek egy részét és az adatközlőket az 1950-es évek végétől ismertem. Az eseményekről számos alkalommal, többektől hallottam. Az utóbbi húsz évben tudatosan rá is kérdeztem. Külön kiemelem, hogy Örsi Gábor testvérének lányától, Sági Viktorné sz. Szabó Ilnától 2008. május 15 és 2010. január 15. között 8 szívélyes hangú magánlevelet kaptam, melyekben a történetekről is nem egyszer szó esett. Ezen kívül többször beszéltem is vele az eseményekről. Neki és minden adatközlőnek köszönettel tartozom.

(1919–2010), kinek férje *Berkes Szabó Gábor* (1917–1972) lett. Örsiek nem a település főutcáján, hanem a neve ellenére hosszú Kis utcában, a 104. sz. alatt laktak. Örsi Gábor elvégezte a helyi református iskola akkor kötelező 6 osztályát és a paraszti gazdálkodásba tanult bele. Mint egyedüli fiúra, a gazdaság átvétele várt. Előtte azonban a katonaidőt kellett kitölteni, utána a helyi szakszervezetnek megfelelően házasodni. A bevonulás előtt a Fő, helyi nevén Belső (ma Kossuth) utcai Kun Juliannának (1927–2006) udvarolt. Nagy szerelem volt köztük. A sorozáson bevált legényeknek, a *regrutáknak* a községben is hosszú, akár derékig vagy tovább érő színes szalagot szoktak kötni a kalapjára a leányok. Némelyiknek öt-tíz szalagja is volt. Örsi Gábornak csak egy szalag került a kalapjára, melyet Kun Juliska kötött oda. Mindez jelezte, hogy kettőjük között már komoly a kapcsolat. Bár eljegyzés nem történt, a bevonulás előtt Örsi Gábor unokatestvérével, a vele együtt *rukkoló* Örsi Jánossal (1920–1999) felkereste a lány családját, annak szüleitől is elbúcsúzott. A társaságot kedvelő, minden iránt érdeklődő Kun István (1906–1944) azzal bocsátotta el őket, hogy „Mindent figyeljete meg, amit láttok! Asztán, ha hazagyüjtök, mondjátok e’ nekem!” Nem tudhatták, hogy hármójukból ketten nem éltek túl a háborút.

1941 őszén Sárkeresztesről a *huszasok*, tehát az 1920-as születésűek, mint *eggybeliek*, egyidősek viszonylag sokan, 14-en vonultak be. Közülük 13-an Székesfehérvárra, a 14. legény, Molnár Ferenc azonban Komáromba, a fegyverjavítóba, mivel a kovács szakmát tanulta ki. A megyeszékhelyre került 13 újoncból egyedül Igari Imre ment a Budai úti laktanyába, a 4-es tábori tüzérekhez. Az összes többi, köztük Örsi Gábor a Felsővárosba, a Zámoly utcai laktanyába, a 103. légvédelmi tüzérosztályhoz vonult be.

A Fővezérség-közvetlen légvédelmi tüzérség 1938 októberében állt fel, alárendeltségébe a 101., 102., 103., 104. gépkocsizó légvédelmi tüzérosztály tartozott, egységenként 2 légvédelmi ágyúüteg és légvédelmi gépágyúüteg. A légvédelmi tüzérség a katonák szemében nagyobb presztízzsel bírt, mint a páncéltörő tüzérség, és még inkább mint a gyalogság. A légvédelmi tüzérosztályok elsősorban a honi légvédelmet látták el, azon belül a nagyobb fontosságú ipari létesítmények, repülőterek, hidak védelmét. A 103. légvédelmi tüzérosztály 1944–45-ben többek között Budapest és a Veszprém–Várpalota–Pétfürdő–Fűzfő–Ajka körzetében fekvő ipartelepek védelmében vett részt.

A nagyon csendes, jóra való Örsi Gábor, mint sok értelmes parasztlegény a katonaságnál is megállta helyét. A háború miatt hosszabb szolgálatra kényszer-

rült, ezalatt tizedesi rendfokozatot ért el. Mellére az 1941 végén alapított Tűzkereszt kitüntetés is felkerült, amit fegyveres frontszolgálatért vagy a haza védelmében szenvedett sebekért, illetve rokkantságért adományoztak. Ő az első indok alapján kapta.

1944 tavaszától a honi légvédelemre mind több feladat hárult. Magyarországon német megszállását követően, 1944. április 3-án a szövetséges harcászati légierő megkezdte Magyarországon, azon belül Budapesten bombázását. A fővárosban egészen novemberig különösen az ipari és katonai létesítményeket, a pályaudvarokat és a vasúti hidakat támadták.

1944. április végén, a magyar légvédelem német alárendeltségbe került. Az angolok és amerikaiak részéről Budapestet összesen 34, Győrt 19, Székesfehérvárt 4, Veszprémet 3 bombatámadás érte. Székesfehérvárt 1944. szeptember 19-én bombázták először, de jelentős volt az október 13-i támadás is. A szovjetek részéről a város ellen egy bombatámadás történt. Említhető, hogy Pétfürdő olajfinomítója már 1944. július 14-én célpontot jelentett a szövetségeseknek.

A magyar légvédelmi tüzéség a légítámadások elleni küzdelemben szerény eredményeket ért el. Ennek az egyenlőtlen, idegőrlő harcnak volt részese Örsi Gábor is.

A szárazföldön pedig a szovjet Vörös Hadsereg nyomult előre. A német parancsnokság 1944. szeptember 22-én adta ki a rendelkezést az Érd–Balaton–Gyékényes közötti átlós irányú védelem kiépítésére. Ez, a Margit-vonal átlagosan 30 km mélységű rendszert jelentett, mögötte további védelmi vonalakkal. Székesfehérvár és környéke, így Sárkeresztes a Bécs felé vezető irányt lezáró, a Dunántúlt átívelő Margit-vonalba esett, ami a frontvonalba, a harcok középpontjába kerülés veszélyét vetítette előre.

Karácsony előtt mintegy héttel szovjet repülőgépek, Raták jelentek meg Sárkeresztes felett és gyújtólövedékeket szórtak a községre. Néhány ház kigyulladt, leégett. December 23-án a délelőtti órákban, több napos tomboló harc után, a szovjetek befejezték Székesfehérvár elfoglalását. December 24-én a szovjet harckocsik Sárkeresztestől délkeletre áttörték a németek védővonalát. A németek kiűritették a községet, aztán ellentámadást indítottak, de viaszosultak. Elkeseredett harcokat követően a szovjetek, közkeletű megnevezéssel az *oroszok*, december 24-én, szombaton délután 13 óra körül Zámoly, illetve a Borbálai-szőlők irányából elérték Sárkeresztes belterületét. „Karácsony este begyűttek az oroszok” – emlegették a traumát átélő helybeliek. Aznap még csak a község egy részét, másnap délelőtt az egészet elfoglalták. Ugyancsak uralmuk

alá került Magyaralmás és Moha, de Iszkaszentgyörgyön és Fehérvárcsurgón a németek tartották magukat.

A következő 3 hónap alatt a frontvonal sokat hullámzott. Tíz és húsz között több szám is elhangzott arról, hogy a falu a németek és a szovjetek közt hányszor cserélt gazdát. A sárkeresztesiek nem is sejtették, hogy az elkövetkező időszakban micsoda szörnyűségek várnak rájuk. Bár féltek a szovjetektől, de oktan gyilkosságaikat, határtalan brutalitásukat előzetesen nem feltételezték. A kiürítési parancsnak csak néhány család, személy tett eleget, a település lakossága a községben tartózkodott. Számukat növelték azok a civilek, akik keleti irányból menekültek az ellenséges csapatok elől, továbbá az egységeiktől elszakadt vagy dezertált, bujkáló magyar honvédek. A Vörös Hadsereg katonái az általuk katonakorúnak vélt, a községben tartózkodó civil férfiak tekintélyes részét agyonlőtték, és így bántak el a bujkáló magyar katonákkal is. Nőket vittek el, erőszakoltak, öltek meg, raboltak, pusztítottak, értékeket kerestek, semmit nem kíméltek. Sem az emberélet, sem az anyagi érték nem számított nekik. Hasonlóan szenvedtek a szomszédos községek, így Zámoly is, melyről az eseményeket átélő Csoóri Sándor többször is megemlékezett drámai hatású írásában.³

Rövidesen a Vörös Hadsereg is elrendelte a község kitelepítését, azaz helyi megfogalmazással „az oroszok Fehérváro zavarták a körösztösieket.” A front hullámzása, a harcok miatt a civil lakosság útban volt nekik, nem is bíztak benne, sőt – alaptalanul – partizánokat sejtettek közöttük. A falubeliek december 26. és 30. között menekültek be Székesfehérvárra, a rokonokhoz, ismerősökhöz. Sokakat közülük az oroszok elhajtottak lövészárkot ásni. Legtöbben a Felsővárosban húzódtak meg, de voltak a Bel- és az Alsóvárosban is. 1945. január 10. és 15. között a szovjetek a Felsővárost is kiürítették. Mintegy 15 sárkeresztesi család Pákozdi irányába menekült tovább, majd innét is kiszorítva Martonvásárig jutott. A hideg télben, félelem, gyász közepette a menekülők jórészt nők, öregek és gyerekek voltak. A rokonok együtt mentek, tehenes vagy ökrös szekéren, illetve gyalog, némi menteni óhajtott ingósággal, élelemmel. A községben csak néhány idős, 1875–1880 körül született férfiember maradt.

A német haderő a Konrad fedőnevű ellentámadás-sorozattal Budapestet kívánta felmenteni. Ennek kapcsán január 7-től Sárkeresztesen és környékén is

³ Többek között CSOÓRI Sándor: *Nomád napló*. Bp., 1978.; Uő.: *A félig bevallott élet*. Bp., 1982.

folytak az elkeseredett harcok, mozgott a frontvonal. Január 22-én a németek és a magyarok kegyetlen harcok közepette visszafoglalták Székesfehérvárt. A Belvárosban és az Alsóvárosban tartózkodó sárkeresztesieken keresztülment a front, így ők január 23–25. körül a német, illetve magyar uralom alatti községükbe vissza tudtak költözni, de a Martonvásárra menekültek nem. A hazatérők tragikus állapotokra találtak: halott civilek és katonák, leégett, szétlőtt, megrongálódott épületek, kifosztott házak és ólak, elhagyott katonai felszerelések.

Megközelítőleg három napi, egy heti otthon tartózkodás után az oroszok újra belőttek a faluba, ismételt harcokra lehetett számítani. Akkor aztán megint menekült mindenki. Csak ezúttal nem keleti, hanem nyugati irányba. Január végén Fehérvárcsurgó, Bodajk, Mór települések nyújtottak menedéket a sárkeresztesieknek. Legtöbben Fehérvárcsurgóra mentek.

Sárkeresztes akkortól újra a frontvonalba került. Az újabb kiűrés idején polgári életben áldozat nem esett, az anyagi értékek viszont tovább pusztultak. A faluban ezúttal is csak néhány öreg férfi maradt, a frontvonal most is hullámzott.

Az elmenekült sárkeresztesiek sorsa különbözőképpen alakult. Közülük a magyar és német katonai szervek férfiakat soroztak be katonának, illetve vezényeltek munkára Bodajkra. A Vörös Hadsereg előrenyomulásától féltő családok rövidesen tovább menekültek Bakonycsernyére, majd Veszprém és Vas megyékbe. Egyesek a határon túlra is eljutattak. A szovjetek 1945. március 22-én foglalták el Székesfehérvárt. Lényegében ugyanekkor érték el Sárkeresztet, sőt Bakonycsernyét is. Amint azután az elmenekült sárkeresztesieken a front áthaladt és az utakon lehetett közlekedni, megkezdték a visszatelepülést falujukba. Szekéren, tragacsot tolva, gyalog – ki hogyan tudott. A Martonvásár irányába menekültek a szovjetek előrenyomulását követve lassabban tértek haza. A többiek, a nyugatra menekültek március végén, április elején kezdtek visszaszivárogni.

A hosszú ideig tartó, pusztító harcok nyomán egyeseknek mindenük elveszett, másoknak alig valamijük maradt. A nincstelenségbe vagy szűkösségbe visszaérkezők próbálták beszerezni mindazt, ami az élethez, a pusztá léthez, majd az újrakezdéshez kellett. Alapvető dolgok, feltételek hiányoztak. Sokaknak nem volt élelmük, ruhájuk pedig jóformán csak az, ami rajtuk maradt. A munkaeszközök, állatok jelentős részben elpusztultak, a házak, gazdasági épületek jórészt romos állapotban várták az elbontást vagy az újjáépítést. A helyzetet jól jellemzi,

hogy az asszonyok koldulni jártak Tolna, Baranya, Somogy, Zala megyékbe. Amit kaptak, élelmet, ruhát, vagy mást, onnét hozták magukkal. Még a paraszti háztartásban nélkülözhetetlen kutyát és macskát is az említett megyékből szereztek be. Akinek megmaradt egy lova, egy-két tehene vagy ökre, az nagy előnyvel indult a többiekhez képest. A korabeli állapotokat jól szemlélteti a sárkeresztesi előljáróság 1945. április 24-i jelentése.⁴

Sárkeresztes lakossága 1944. december 24. és 1945. március vége között csapások által sújtva, szenvedés, pusztulás, veszélyek, tragédiák közepette élt. A török idők óta ilyen szörnyűségekben a településnek nem volt része. Nem csoda, hogy a falu saját normáinak egy részét nem tartotta be, az értékrend és a jogi népszokások rendje felborult. Ez legelőször a Vörös Hadsereg karácsonyi benyomulása után mutatkozott meg. Mindenki mentette az életét, a családhoz tartozó nők becsületét, ahogy tudta, sőt, bármi áron. A más településről érkezetteknek menedéket adtak, a magyar katonákat bújatták, de az orosz kegyetlenkedésekkel szemben elsősorban saját családjuk megóvására törekedtek és adott esetben az idegenek feláldozására került sor. A nőket követelő oroszok könnyebben el tudták vinni a menekült lányokat, asszonyokat és a bujkáló magyar katonák is esetenként magukra voltak utalva. Legmeglepőbb azonban a kicsit később előforduló egymás közti lopás volt, amit korábban elképzelni sem lehetett. A front előtt, 1944 őszén, a tél elején sok család értékeit, köztük ruházatát, élelmiszerét, apró ékszereit elrejtette, elásta. Az eldugott tárgyakat azonban a katonák, főleg a szovjetek jelentős részben meglelték, mivel tudatosan keresték is. De a harcok után, a korábban visszatérő falubeliek is ásták ki a másét, ha véletlenül addig senki nem akadt rá. Vitték továbbá a másik család megrongálódott házából, udvarából a megmaradt ingóságokat, sőt, az építéshez felhasználható anyagot is. Ha utóbb az eredeti tulajdonos felismerte a sajátját, veszekedés vagy harag támadt. Beszélték, hogy egy, a front ideje alatt a faluban maradt idős ember az események után hosszú évekig nem engedett be lakásába senkit. Tartott tőle, hogy valaki felismeri azt, ami egykor tulajdona volt. A régi jogrend aztán 1945-ben viszonylag gyorsan helyreállt, de a lelki sebek nehezen vagy soha nem hegdedek be. A közvetlen hozzátartozók elvesztése volt a legfájdalmasabb. A sokkoló, traumaként ható események örökre bevésődtek az emlékezetbe.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (a továbbiakban: FML) IV. 405. b. Fejér vármegye alispánjának közigazgatási iratai, 23/1945. sz. Sárkeresztes község helyzetjelentése. Sárkeresztes, 1945. április 24.

Örsi Gábornak, illetve családjának ilyen körülmények között kellett élni 1944–45 telén, kora tavaszán. Az említett események határozták meg napjaikat, cselekedeteiket. Örsi Gábor testvére, mint férjhez ment asszony Berkes Szabó Gáborék Belső utcai ingatlanán élt. Első gyermekük, Ilona 1939-ben született, a másodikkal 1944 végén utolsó időszakos terhes volt. 1944 karácsonya körül azonban nem a születés, hanem a halálozás veszedelme érintette meg a családot. Nem csak a folyamatosan fennálló, általános életveszély formájában, hanem konkrétan is, mégpedig az otthonukban. Előbb a német, majd az orosz katonák részéről.

A téli hidegben a katonák egyenruhájukat időnként a civilektől szerzett meleg viseleti darabokkal egészítették ki. Egy német katona is sálát kért a nyakára az állapotos Szabó Gáborné sz. Örsi Zsófiától. Ő azonban nem értette a követelést. Erre a német agyon akarta löni, legalábbis ezzel fenyegette. A végül megkapott sál a németet védte a hidegtől, de az orosz golyóktól talán semmi.

Id. Berkes Szabó Gáborné sz. Szabó Zsófiának (1884–1970) szintén a nyelvismeret hiánya okozott veszedelmet. Unokája így írta le nagyanyja, azaz *szülsége* élethelyzetét: „Szabó szüle meg mindig azt beszélte, hogy jöttek be (t. i. a szovjet katonák – G. J.) és mind azt mondta, hogy jabfaju maggy. Ő azt hitte ez valami köszönés és ő is mondta. Ekkor ráfogta az orosz katona a puskát és azt mondta, hogy kurva magyaros. Így értette meg a Szülém, hogy ő most rosszat mondott.”⁵ A durva káromkodás magyarosan elferdített formában való viszonzása csak kisebb sértés volt, de ennél kevesebbért vagy a semmiért is lőttek agyon civileket a benyomuló szovjetek.

Az állandó rettegés közepette az új élet is megérkezett. 1945 januárjában, házuk pincéjében, egy katonaorvos segítségével Szabó Gáborné megszülte lányát, Zsófiát. Amikor egy nagyobb gyerek életét is nehéz volt megóvni, külön feladatot jelentett az újszülött és legyengült anyja megmentése. De mindketten sikeresen átvészelték a háborút.

A falu kitelepítése után otthon maradt néhány öregember közé tartozott Örsi Zsófia apósa, id. Berkes Szabó Gábor (1974–1947) is. Ők látták, átérték a harcokkal együtt járó pusztítást, a katonáknak az anyagi eszközökkel, hasznos tárgyakkal szemben is megmutatkozó kíméletlenségét. Ismét az unokát idézem, aki az *attyja*, azaz nagyapja egyik idekapcsolódó esetéről számolt be: „A Szabó Atyja csak úgy emlegette, hogy egy orosz katona el akarta fűrészelni, illetve

⁵ Sági Viktorné 2008. szeptember 5-i levele. A szerző birtokában.

amint lekapta az elsősoba ajtót, el is fűrészelte ketté, fűtteni valónak. Sikerült vele megértetni valahogy, hogy ő ad helyette mást, mivel ő faanyaggal dolgozott, sok jó fűtteni való volt ott. Ekkor már rászegezte a puskát, de megmenekült.”⁶ Amint látható, az életveszély folyamatos volt, nem is szólva a lövegek és a kézfegyverek tüzeről.

Közben, a januári menekülés során id. Örsi Gábor és ifj. Berkes Szabó Gábor családjukkal előbb rokonaikhoz, Kostyálékhoz mentek Fehérvárcsurgóra. Aztán még tovább menekültek, Bakonycsernyére a Szkok családhoz. Itt kereste fel őket a katonai szolgálatot teljesítő, de korábban szabadságra engedett Örsi Gábor, egy nagyvelegi katonatársával. Apa és fia, id. és ifj. Örsi Gábor között drámai hangú párbeszédre került sor, melyben két korosztály, két szemlélet ütközött egymással. A komoly vitává fajult találkozás, együttlét döntő hatással volt a katonafiú további sorsára. A család emlékezete, előadása szerint az események a következők szerint zajlottak.

Az édesapa, id. Örsi Gábor, – az unokák számára, és ezen keresztül a család egy részének *Örsi Attya* – aki egykor huszár, jó katona volt, határozott hangon mondta fiának, hogy keresse meg az alakulatát, nehogy, mint katonaszökevényt elítéljék. A szülők is, de különösen a befogadó család aggódott, hogy ha megtalálják náluk a katonai hatóságok, akkor mindenkit szigorúan megbüntetnek, az életük is veszélybe kerülhet. Örsi Gábor elkeseredésében azt mondta: „Ha meg kell halni, akkor haljak meg itthon!” Aztán elment, otthagya Bakonycsernyét, hazafele vette az útját. Hetekig főleg a falujában és annak környékén bujkált. Az Örsi Gáborékkal Sárkeresztesen szemben lakó Nemes József, idősebb parasztember a Bakonycsernye melletti Csetényben – ahova a front elől menekültek – látta őt. Felismerték a szülőfaluval szomszédos, 2 km-re eső Mohán is. A leventekorú Mészáros István (1926–1987) – ragadványnevéen *Kutyás Pisti* – Sárkeresztesen látta. „Lehet, hogy már elgyöngült volt szegény a sok bujkálástól, nem evéstől, nem ivástól. Tisztálkodni sem tudott és hát ott volt a kilátástalanság. Állítólag egyikükhöz sem ment oda, csak messziről nézett. Nyilván nem akarta őket bajba sodorni. Szabó Attya (t. i. id. Berkes Szabó Gábor – G. J.) mindvégig itthon volt. A pincében a Szabó Ferenc bácsival, aki ott szemben lakott a Juhász Lajosék házában (t. i. a Belső utcában). Őt sem kereste fel. Talán ő bujtatta volna és így megmenekült volna szegény. Ki tudja, milyen

⁶ Uo.

katonák voltak itt. Én úgy hallottam tizenhétszer cserélt gazdát a falu.”⁷ Örsi Gábor a téli szörnyű hidegben, a folyamatos veszély, az ellátatlanság és a kétértelműségek közepette bujkált. A körülmények hatására már nagyon rosszul nézett ki, és „itt ténfergett csak”.⁸

Az Örsi ház, mely a mai Petőfi u. 59. sz. alatt állt, kivételesen megmaradt a háborúban, bár a hátsó szoba találatot kapott. Amikor a család hazajött Bakonycsernyéről, a katonafiút, a nagyon szeretetreméltó legényt a szülők a padláson találták meg. A tragédia beteljesedett. A bujkálásban kimerült, egyenruhás tizedest vagy az oroszok lőtték agyon vagy ő végzett magával.

„Nagyon fájlhatott Örsi Atyjának, hogy ő maga kergette a halálba szegényt. Persze egy férfiember befele sír. Nem mutatja ki. Szüle (t. i. az édesanya – G. J.) szegény haláláig siratta őt... valahányszor ment és jött az Újhegybe, megcsókolta a síremlékét.”⁹ Az Újhegy a szőlőhegyet jelentette, ahova a református temetőn keresztül vezetett a gyalogút. Mivel a szülőknek ott szőlőterületük volt, így gyakran mentek arra.

Abban a március végi, áprilisi időszakban egy nap gyakran több olyan halottat temettek, aki a harcokkal összefüggésben hunyt el. Örsi Gábort viszont egy vasárnap, istentisztelet után egyedülként kísérték utolsó útjára. A viszonyok konszolidálódása felé mutatott, hogy a halott legényt már egy festetlen deszkakoporsóba tudták helyezni és a szertartást a menekülésből a községbe visszaérkezett református lelkész, Németh Lajos (1906–1983) végezte. Tehát az egyházi igazgatás kezdett helyreállni, de a népszokások, így a jogi népszokások még csak részben egzsztáltak.

A *gyászisztességtévők* közt ott állt a legény kedvese, Kun Juliska is. Egy neki szóló levelet még megtaláltak az elhunyt legény zsebében. A szűkös viszonyok közt a temetés egyházi szertartással, de egyes, a népszokások körébe tartozó cselekmények elhagyásával zajlott le. Id. Örsi Gáborné, az édesanya halott gyermekétől mérhetetlen fájdalommal, sírva-ríva búcsúzott, és számtalanszor megcsókolta. Olyannyira, hogy hullamérgezést szenvedett.¹⁰

⁷ Uo.

⁸ Sági Viktorné szóbeli és írásbeli közlése alapján, melyben az egész család, különösen édesanyja, ifj. Berkes Szabó Gáborné ismerete, véleménye és talán elhallgatása is benne volt.

⁹ Sági Viktorné 2008. szeptember 9-i levele. A szerző birtokában.

¹⁰ Az elhunyt megcsókolását már II. József császár tiltotta, de még 1945 után is gyakorlat volt Sárkeresztesen.

Örsi Gábor halálának okára, körülményeire nem ad egyértelmű választ az 1945-ben újonnan nyitott sárkeresztesi halotti anyakönyv sem. Az 1945. április 20-i dátumnál a személyi adatok mellett a halálozás okaként az a többféleképpen értelmezhető bejegyzés szerepel, hogy „lövés általi kimerülés”. A nyelvtani értelmezésből leginkább az következik, hogy a halál a lövés után nem azonnal, hanem bizonyos idővel, a meglőtt kimerülésével következett be. De ki adta le a lövést? Igen kicsi a valószínűsége, hogy német vagy magyar katonák. Leginkább feltételezhető, hogy a szovjetek. Az sem kizárt, hogy Örsi Gábor fordította maga ellen fegyverét. Több elképzelés lehet, hogy miként és milyen körülmények közt. Minderre még visszatérek.

A tényállás tisztázását tovább nehezíti, hogy az anyakönyvezésre a temetés után került sor. 1945. április 24-én ugyanis a községi bíró és írnok azt jelentette az alispánnak, hogy a hadműveletek következtében elhaltak felkutatása és eltemetése megtörtént, anyakönyvezése azonban nem, mert a vezető jegyző, aki egyben az anyakönyvvezető, nem tartózkodik a községben. Ráadásul a korábban használt halotti anyakönyv sem került elő.¹¹ A közigazgatás még csak részben működött. A későbbi anyakönyvezés pontosságával kapcsolatban pedig, nem csak a dátumokat illetően, jogosak lehetnek a kételyek.

A halálozás időpontja 1945. március 22-e, illetőleg az e körüli napok valamelyike lehetett. Ugyanis március 22-én foglalták el Sárkeresztet ismételten, véglegesen a szovjetek. Ugyanezen a napon a nyugatabbra fekvő Bakonycsernyére és Cseténybe is bevonultak. A szülők tehát néhány nap elteltével indulhattak haza és vélhetően március végére meg is érkeztek. Nyilván azonnal megszemlélték a ház minden részét, s ekkor leltek rá a padláson, a valószínűleg már több napja halott fiúkra. Mert a ház megmaradt, de a legény odalett.

FOLKLÓR (A FALU EMLÉKEZETE)

Örsi Gábor története, mint oly sok más háborús történet, esemény, a szörnyűségeket átélők, a közösség tudatában élt tovább. Egyeseknél röviden, leegyszerűsítve, másoknál hosszabban, esetleg kicsit kiszínezve. Ahogyan más esetekben is történni szokott, a tények a meghatározóak, de némileg keveredtek a feltételezésekkel, tehát a valóság a képzelettel.

¹¹ FML IV. 405. b. Fejér vármegye alispánjának közigazgatási iratai, 23/1945. sz. Sárkeresztes község helyzetjelentése. Sárkereszt, 1945. április 24.

A harcok múltával a közösség tagjai kölcsönösen adták egymásnak a híreket, élőkről és holtakról, rokonról, szomszédról, falubeliről, akárcsak a front előtt. Ám ekkor intenzívebben, többet és sokszor fájdalmasabbakat, gyakran mit sem tudva azok hitelességéről, netán hiteltelenségéről. Kapaszkodtak a reménybe, örültek a szerencsének, sírtak vagy fejüket csóválták a rossz hírek halálára. Némelyik döbbenetes eseményről többet beszéltek. A tragédiák mélyen beivódtak az akkor élők tudatába. Évtizedek múltán is ezért tudtak egyes részleteket felidézni. Az elbeszélők Örsi Gábor történetével kapcsolatosan különösen négy momentumot őriztek meg: az alakulathoz visszatérés elmaradását, az apa és fia nézeteltérését, a bujdosást, valamint a katonafiú halálát. Minderről különböző részletességgel és pontossággal szóltak. Az alábbiakban néhány példán keresztül szemléltetem az egymástól alig különböző emlékezéseket:

1. Egész életét a községben töltő, igen hagyományőrző asszony, aki 1945-ben kisleány volt: Úgy tudta, hogy Örsi Gábor hazajött szabadságra, a faluba. Mikor ment vissza az alakulatához, az már továbbment máshova, nem találta meg. Aztán itthon bujkált. Az oroszok pedig a padlásan megtalálták, aztán agyonlőtték. Az elbeszélés szerint tehát a katonasághoz visszatérést az egység továbbvonulása akadályozta meg, az életet a szovjetek oltották ki.

2. Örsi Gáborral egyidős férfi: A visszaemlékezőnek többen, hozzá hasonló korúak mesélték el a katonafiú történetét. Tőlük úgy hallotta, hogy 1944 karácsonyán ment haza Sárkeresztesre, a katonaságtól szabadságra. Aztán már nem tudott, talán nem is akart visszamenni. Ezért bujkált. Aztán a szülői ház padlásán találták meg az oroszok és agyonlőtték. Örsi Gábort nagyon rendes legénynek tartotta. Az elbeszélésben a hangsúly két sorsdöntő elemre esett: az alakulathoz visszatérés elmaradására és az oroszok kíméletlenségére.

3. Az eseményeket lányfejjel átélő helybeli asszony: Örsi Gábor szülei 1945 elején, a második meneküléskor, Fehérvárcsurgóra mentek. Örsi Gábor oda még utánuk ment. Az apja nagyon megszidta, hogy miért nem ment vissza a csapatához. Talán az is benne volt, hogy féltette. Mert így katonaszökevénynek számított. Örsi Gábor azután hazajött, a házuk padlásán bújt el. Ott lőtték agyon. Nyilván az oroszok lehettek. Mikor a szülők március végén megjöttek, megtalálták. Akkor már valamennyi ideje ott lehetett. Az elbeszélő az apai fedést emelte ki, a továbbiakban inkább feltételezett.

4. A frontot leányfejjel átélő asszony: Örsi Gábort az apja megszidta, mikor nem akart visszatérni az egységéhez: „Milyen katona vagy te?” Meg azzal: „Hogyan véded a hazát?” Ezt nagyon a lelkére vette, bántották a szülő szavai.

Van, aki úgy tudja, hogy a házuk padlásán találták meg az oroszok, úgy lőtték agyon. Mások azt beszélték, hogy elemésztette magát, agyonlőtte magát. Mikor az apja ment föl a padlásra, akkor ott találta meg, halva. Az elbeszélésből az apai elmarasztalás tartalmából konkrét mondatokat lehet megismerni. A halál okául mindkét magyarázat elhangzott.

5. Az eseményeket kisleányként átélő falubeli asszony: Örsi Gábor halálára úgy emlékezett, hogy azt már gyerekként fölfogta, megértette. Részleteket a nagyanyjától tud, aki később többször is elmesélte neki. Mikor Örsi Gábor szülei Bakonycsernyén voltak, menekülteként, oda ment hozzájuk a legény katonaruhában. Megmondta az apjának, hogy ő nem megy vissza. Az apja meg azt mondta neki: „De vissza köll menned, ezt nem csinálhatod meg! Baj lesz belőle!” A legény mégis azt felelte, hogy nem megy vissza. Nagyon csúnyán összevesztek. Aztán a katonafiú elköszönt tőlük és hazament. De a szülők nem tudták, hogy hova ment. Mikor már itthon voltak, az édesapja ment föl a padlásra. Ott látta a fiát a szénában feküdni, mellette volt a puska. Ott történt. Annnyira lelkére vette, ami történt, az apja szavait, hogy végzett magával. Az egyik legteljesebb elbeszélés az édesapa felelősségét és a legény fájdalmát hangsúlyozta.

6. A háború után született utcabeli férfi, aki a szülőktől és másoktól ismerte meg a történetet: Úgy hallotta, hogy Örsi Gábor saját házának padlásán halt meg. A front alatti utolsó időszakban, az utolsó napokban. Ott bujkált és már csak néhány nap hiányzott, hogy véget érjenek a harcok. A padláson lőtték agyon, de hogy kicsoda, azt nem tudni. A történet utolsóként idézett változatában felbukkant a szerencse-balszerencse elem: már csak néhány nap hiányzott az életben maradáshoz. Másrészt a következmény, a halál okozója homályban maradt, nem tudni ki tette. Mintha a történet néhány lépést tenne a korábbi idők népköltészete felé.

Látható, hogy ki többet, ki kevesebbet tudott. A variánsok teljesebbé tették a történetet, esetenként magyarázatot kívántak adni, hogy mi motiválta a szereplőket. Van, akinél teljesebb, másnál csiszoltabb a történet, de mindegyik előadás életszerű, valóságízű. Az eltérések a részletekben rejtőztek.

Örsi Gábor története balladai. De a 20. század közepe már nem a balladák kialakulásának kora, a polgárosuló megyeszékhely szomszédságában Sárkeresztes pedig különösen nem lehetett színhelye.

A 20. században a magyar parasztság életében olyan jelentős változások történtek, hogy a korábbiakhoz képest a falvak szellemi élete megváltozott. A

hagyományos népköltési műfajok, így a ballada vagy a mese helyébe, azokat kiszorítva újak léptek. Önálló műfajként jelentek meg többek között az igaz történetek, az élménytörténetek, a híresztelések, melyek valóságtartalma nagyobb, mint a hagyományos népköltészeti műfajoké.¹²

A II. világháborút követő időszak Sárkeresztesének paraszti közösségére jellemző volt az említett új műfajok intenzív gyakorlása. Ezek az epikus műfajok esztétikai értékükön, élménytartalmukon túl hozzájárulnak a közösség megismeréséhez is.

Az Örsi Gábor utolsó hónapjait vázoló szóbeli közlések, az igaz történetek műfajába tartoznak. Mint történelmi tartalommal bíró elbeszélések egyrészt forrásértékűek, másrészt a folklór számára is érdekesek. Szilágyi Miklós néprajzkutató mutatott rá, hogy az ilyen igaz történetek az elbeszélő számára mindig igazak. Ám a valósághoz, a tényekhez viszonyítva nem teljesen.¹³ Ez azonban törvényszerű. Örsi Gábor történetében is ezért vannak eltérések. Már csak a körülmények miatt sem lehettek az elbeszélések teljesen tényszerűek és objektívak.

Az igaz történetek jellemzői, jellegzetes vonásai¹⁴ a sárkeresztesi elbeszéléseknél is megfigyelhetők. A történet nem a távoli, hanem a közelebbi múltban játszódik. Cselekménye eltér a mindennapitól. Mint elbeszélő népköltészeti alkotás a valóság mellett sok szállal kötődik a szájhagyományozás klasszikus formáihoz. A közösség számára saját korában a híres esetek közé tartozott, változatai alakultak ki, benne volt a kollektivitás, a konfliktus, a szerelmi kapcsolat, a balszerencse, a drámai kifejelethez pedig mondhatni balladai homály fűződött. Mindezekon túl adalékot nyújt a néplélek, a népi etika, az emberi életfordulóhoz fűződő szokások és a jogi népszokások kutatásához.

Örsi Gábor tragédiája egy a számtalan sárkeresztesi háborús, igaz történet közül. A községben szinte végig az egész 20. századon, elevenen éltek, népszerűvé váltak a háborús elbeszélések. Az I. világháború után döntően még csak a frontot megjárt férfiak *meséltek* ebben a témakörben. 1944–45-ben viszont – a korábban bevonult, harcoló katonák mellett – a község civil lakossága is belesikerült a front örvényébe, így mindkét nemnek és minden korosztálynak maradt, jobbára fájdalmas élménye, lett háborús története. Ezeket a társasmunkák

¹² KÜLLŐS Imola: Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. = VARGYAS Lajos (főszerk.): Magyar Néprajz V. Bp., 1988. 251–255.

¹³ KÜLLŐS: i. m. 252.

¹⁴ KÜLLŐS: i. m. 255., 258.

végzésekor és a falusi szórakozás alkalmai során, szinte a rendszerváltozásig gyakran és átéléssel adták elő. A hallgatóságot a család, a rokonság vagy a közösség más tagjai jelentették. Így általában a külső politikai-társadalmi környezet sem jelentett visszatartó, elfojtó erőt.

Az igaz történeten kívül egy másik népköltészeti műfaj, a hiedelemmonda is kapcsolódott Örsi Gábor tragédiájához. Ez a műfaj szintén prózai és elbeszélő. Az elnevezés utal a tartalomra, a hiedelemközpontúságra. A nép, a közösség a benne szereplő személyeket és a cselekményt pontosan elhelyezte térben és időben. Rendkívüli eseményről esett benne szó, tragikus végkifejlettel, amikor természetfeletti erők, a valóságon kívüli világ érvényesítette akaratát.¹⁵

A felsorolt vonásokkal rendelkező hiedelemmondát a helybéli Szalai Józsefné Szumper Julianna (sz. 1940) az alábbiak szerint adta elő: „Eggyidőssek vótak az Örsi Gábor, a Papp Sándor, az Igari Imre, a Szücs Lajos, meg mások. Velük ujan eggykoru vót a Nagy Zsófia is, aki 1940-be haat (halt) meg tüdőbajba. Halálo előtt magáhó híta beszélgetnyi az Örsi Gábort meg a Papp Sándort, akik el is mentek. Asztán a leán meghaat. Az emlékit a Nagy Józsefné és gyerekei sirkü őrizi. 1944–45 telinn meghaat az Örsi Gábor. Közvetlen háboru után meg a Papp Sándor. Asztán a faluba ezek az asszonyok ekeszték beszélgetnyi, hogy mi vót a két legén halállánok az oka. A halott ehíta az éllőt. Az eggyik asszon monta: Fétem (Féltem), hogy a Nagy Zsófi ehíjja magáva üket. Asztán ugy lett, mindenik meghaat.”

Az elbeszélő által említett sírkő a sárkeresztesi református temetőben ma is fellelhető. A felirat a család tragikus sorsáról árulkodik. Nagy Józsefné 27 évet élt, 1920-ban hunyt el. István nevű fiúgyermeké ugyanabban az évben, öt hónapos korában. Leánygyermeké, Nagy Zsófia, 1940-ben, 22 esztendősen. Az ugyancsak említett Papp Sándor szintén fiatalon, 28 éves korában halt meg, 1948-ban.

A hiedelemmondák forrásértékűek a néphit tartalma tekintetében, azaz összhangban állnak a közösség hiedelemanyagával. Országsszerte, így Sárkeresztesen is elterjedt nézet volt, hogy a halott az éllőt magával viheti, magához hívhatja. A hiedelem szívós továbbélését bizonyítja, hogy a községben 1985-ben fültanúja voltam két idősebb ember beszélgetésének. Ennek során kölcsönösen ígéretet tettek egymásnak: bármelyikük hal meg előbb, nem hívja maga

¹⁵ NAGY Ilona: Hiedelemmondák. = VARGYAS Lajos (főszerk.): Magyar Néprajz V. Bp., 1988. 138–140.

után a másikat.¹⁶ Nagy Zsófia hiedelemmondájában pedig a hagyomány aktivizálódott, a hiedelem epikus megformálást kapott.

A folklór a népi kultúrából magában foglalja a társadalmi tudat egészét. Egyszerűbben fogalmazva a nép tudását jelenti, némileg pontosabban a népszellemi műveltségét, mely közösségi jellegű és szóban terjed. Bele tartozik többek közt a népköltészet, a néphit és a népszokás. Az Örsi Gáborral kapcsolatos igaz történet és hiedelemmonda a helyi folklór, a szóbeli hagyomány része lett. Alakulása, visszafogott variálódása, mérsékelt színeződése látható, követhető volt. Ugyanakkor 70 év távlatából az is érzékelhető, hogy a katonafiú viszonyosságairól kezdetben beszéltek legtöbbször a községben, történetét kicsit tovább is szőtték. Azután már ritkábban emlegették, ma már kevesen tudják, lassan pedig a feledés borul rá.

A folklórhoz, illetőleg a költészethez még egy további ponton kapcsolódott a fiatalon elhunyt legény története. Mégpedig a szerelmének, Kun Juliannának írott *szerelmeslevél* révén. A katonafiú unokahúga erről így számolt be: „A Gábor bátyja zsebében is ott volt a megírt és el nem küldött szerelmeslevél a Kun Juliskának, hogy hogyan jutalmazza őt egy ambróziai csókkal. Sokáig nálam volt a levél, de amikor férjhez mentem, ottmaradt a toalett-tükör aljában levő fiókban a Viktor (t. i. a férje – G. J.) leveleivel és eltűntek valahova.”¹⁷ Más alkalommal egy beszélgetésünknel azt feltételezte, hogy talán odaadta Kun Juliannának, kinek férje később Dávid Károly (1921–1973) lett.

Az ambrózia a görög mitológiában az olimposzi istenek eledele és illatos kenőcs volt, mely halhatatlanságot és örök ifjúságot biztosított nekik. A nektárral együtt fogyasztották. Maga az ambrózia szó is halhatatlant jelent görögül.

Az ambrózia csók a magyar irodalomban, ezen keresztül széles körben Csonkai Vitéz Mihálynak (1773–1805) a *Tartózkodó kérelem* című, 1803-ban írott verse révén lett ismert. A költeményben az udvarló szerelme viszonzásáért esdekel a lánynak. A költő mindehhez a klasszikus kort, az ókori görögök világát idézi meg. A vers korábbi változata 1793-ban keletkezett, *Egy tulipánthoz* címmel. A záró sorok mindkettőnél csaknem ugyanazok. A későbbi így szól: „Ezer ambrózia csókkal / Fizetek válaszdért.”

¹⁶ GELENCSEI József – LUKÁCS László: Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár, 1991. 474.

¹⁷ Sági Viktorné 2008. szeptember 9-i levele. A szerző birtokában.

Okkal feltételezhető, hogy Örsi Gábor szerelmes levelébe Csokonai versét vagy annak egy részletét foglalta bele. Csokonai népdallá vált költeményeit ugyanis a népi kéziratok verseskönyvek is megőrizték.

Legelőször a protestáns kollégiumok diákságának kéziratok könyveibe kerültek bele, már a 18. század végétől. A diákság ugyanis nagy szorgalommal másolgatta, gyűjtötte a dalokat, lakodalmi verseket, köszöntőket. A kollégiumokból végzősként kirajzó diákok, kik templomi szószékre vagy iskolai katedrára léptek, illetve gazdálkodni kezdtek, szerte az országba magukkal vitték az egymás füzetéből másolt Csokonai verseket is. Közvetítésükkel azok eljutottak a mezővárosi, falusi iparosok és földművesek körébe. Mert Csokonai művei nem nyomtatásban, hanem főleg élszóban, illetve másolással terjedtek. Máig fennmaradt kéziratok könyvek bizonyítják, hogy a *Tartózkodó kérelem* is így terjedt.¹⁸

A kéziratok könyvek, azaz füzetek egy sajátos kategóriáját képezték a *katonakönyvek*. Ezekbe a katonai szolgálat idején írtak bele, meglehetősen vegyes tartalommal. Félig emlék-, félig verseskönyveknek tekinthetők. A versek főleg szerelmi tárgyúak voltak, a nép- vagy műköltészetből. A katonák maguknak segítségül bemásoltak verses leveleket is.¹⁹ Feltételezhető, hogy Örsi Gábor is így, valamelyik gyűjteményes füzetből ismerhette meg Csokonai említett költeményét, amelyet, illetőleg a levélmintát a maga szerelmes levelénél felhasználott. Amint gyakorlat volt ez abban az időben, sőt később is, a székesfehérvári katonák körében. A visszaemlékező unokahúgnak már csak a költemény egyik kulcskifejezése maradt meg az emlékezetében.

NÉPI JOGSZOKÁSOK

Örsi Gábor története a népi jogélet, azon belül a népi jogszokások szempontjából is több tekintetben érdekes. Az alábbiakban ezeket kívánom áttekinteni. Mindenekelőtt azt kell előrebocsátani, hogy az események háború idején,

¹⁸ LUKÁCS László: Csokonai a néphagyományban. Budapest, 2007. 68–70.; Csokonai hivatástörténetéről lásd még: SZILÁGYI Márton: Történeti rétegek a Csokonai-kultuszban. (Csokonai Vitéz Mihály, mint kultusz tárgy) = Acta Papensia VII (2007) 3–4. sz. 325–346.

¹⁹ KATONA Imre: Katonakönyv. = ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp., 1980. 194–195.

sőt a frontvonalban, annak közelében játszódtak. Korábban már többször utaltam rá, hogy kivételes körülmények közt, háborúk, forradalmak idején a nép vagy egyes rétegek, különösen a fegyveresek, illetve a felfegyverkezettek a békés viszonyoktól eltérő szankciókat is gyakoroltak.²⁰ A háborús körülmények azonban természetesen nem csak a következményekre, hanem a z elvárt magatartásra is hatással voltak. A közösség békés viszonyok közötti, tehát általános normái, elvárásai fellazultak. Így elfogadták, megértették, ha valaki nem teljesítette köt elességét vagy egyébként a normákban megfogalmazottaktól eltérően cselekedett. Az ismertetett eseménysor kapcsán a sárkeresztesi faluközösség és a szereplők viszonyában is jól érzékelhető ez. A történetnek, a következményeknek azonban vannak olyan elemei is, melyeknél a tradicionális közösségi norma változatlanul érvényesült vagy csak módosult.

1. Párválasztás

A magyar parasztság körében a házassodásra készülő legény vagy leány leendő házastársának kiválasztásánál a XIX. század végéig túlnyomórészt a szülők döntöttek, az idősebb rokonok tanácsait is meghallgatva, de kevésbé figyelve a házasságot kötők individuális szempontjaira. A szülői döntés legtovább a jómódú parasztságnál maradt fenn. Hasonló a hasonlóval házassodott, mely tekintetben elsősorban a másik fél földjeinek nagyságát, igásállatainak számát, gazdálkodásának színvonalát nézték. A szülők a házasság anyagi megalapozottsága mellett arra is törekedtek, hogy az társadalmi megbecsülést hozzon. A szerelmet jelentéktelen tényezőnek tartották. Befolyással bírt viszont mindenütt a vérfertőzés tilalma, illetve sokféle a lokális és vallási endogámia. A koronként és vidékenként változó párválasztási szempontokat tehát jogi szokások határozták meg.²¹ A XX. században már egyre inkább a fiatalok döntöttek, a szülők akaratát a szerelem váltotta fel. Különösen a kevésbé módosaknál.

Sárkeresztesen is az országos tendenciához és szempontokhoz hasonlókat lehetett megfigyelni a XX. század első felében. A kapcsolatok kialakulásában, a pár megválasztásában a szerelem mellett továbbra is jelentős szerepe maradt

²⁰ GELENCSEI József: „Eszem a húsból!” (Szokás, szankció, szólás és irodalom) = Vár. Irodalmi és közéleti folyóirat. Székesfehérvár, 2013. 2. sz. 95., 100., Uő.: Az éneklés, mint szankció és mint feladat. = Honismeret 2013. 4. sz. 30–34., Uő.: Az énektől tiltás, mint szankció. (Népi jogszokások.) = Vár 2013. 2. sz. 89–102.

²¹ GYÖRGYI Erzsébet – TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Párválasztás. = ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 4. Bp., 1981. 202.

a vagyonnak és a szülői szónak is. A fiatalok is rendszerint azonos rangúhoz, azonos helyzetűhöz igyekeztek kötni életüket. A szülői akarat itt is, ekkor is némelykor összekényszerített egymáshoz nem illő vagy egymást nem szerető személyeket. Az ilyenek aztán vagy összeszoktak, vagy csak éltek egymás mellett. Az utóbbira a faluban gyakran emlegettek egy megtörtént esetet. Az 1940-es években, mikor az egyik fiatalasszony férjére panaszkodott, hogy összevesszett vele, idősebb asszonytársa saját helyzete szemléltetésére mondta: „Hát, mink meg össze se vesszünk, meg ki se békülünk.” Esetenként azért kerültek össze egymással rokon fiatalok, hogy a „föld egybemaradjon”.

A szülői akarat érvényesülésére Örsi Gábor rokonságában is akadt korábbi példa. Id. Berkes Szabó Gábor (1874–1947) és felesége, Szabó Zsófia (1884–1970) az előző századfordulón, 1900-ban kötöttek házasságot. A lány még csak 16 éves volt és 10 évvel fiatalabb a vőlegénynél. Nem is akart *hozzámennyi*, de a szülők *hozzáverték*, rákényszerítették: „Hogy a föld együttmaradjon, hozzáverték a Berényi Gábor helyett.”²²

A szerelmi házasság természetesen a vagyonos réteg körében sem volt kizárt. A település legmódosabbjai közé tartozott Nagy Szücs János (1886–1965) és első felesége, Kecskés Zsófia (1893–1918). Amikor az 1918–19-es spanyolnátha-járvány hazánkat is elérte, a fiatalasszony belehalt. A férj mérhetetlen fájdalomában utána akart halni. Még felesége ágyába is belefeküdt, hogy kapja el az influenza-vírust, de a túlélés várt rá.

A két világháború között tehát a fiatalok egyre inkább maguk alakították jövőjüket, párkapcsolatukat. Szívükre hallgatva, szerelmi érzésük alapján maguk választottak *szeretőt*. Ezzel összhangban Örsi Gábor nagy szerelme – mint többször említettük – Kun Julianna volt. A lány testvére, Lukács Jánosné Kun Zsófia (sz. 1938) így emlékezett: „Örsi Gábor és a testvérem, Juliska nagyon szerették egymást. Ha Örsi Gábor meg nem hal, az lett volna a férje. Igaz, gyűrűs menyasszony nem volt, de ő udvarolt neki.”

A falu vagy egy-egy család emlékezete több szép szerelmi történetet is megőrzött. Szóltak olyan fiatal párról, ahol egyikük korai halála miatt nem lehettek egymáséi. *Sarok* Szabó Ferenc (1894–1916) emlékét fekete obeliszk alakú sírkő fényképpel és szép felirattal őrzi a református temetőben. Ő volt Örsi Gábor édesanyja, Naszályi Zsófia (1896–1973) első szerelme. A szeretett legényt az I.

²² Sági Viktorné levele, 2008. szeptember 8. A szerző birtokában. – Szabó Zsófia nagyszülőként ezért is örült unokája sikeres szerelmi házasságának.

világháború vitte el, 1916. október 15-én Doberdonál halt hősi halált, mint annyi sok megyebeli baka.

Máskor a betegség miatt tört le egy-egy szép virág, hunyt el egy-egy fiatal lány. Így a 16 éves Varga Ilonka 1939. január 27-én. Neki ifj. *Berkes Szabó Gábor* (1917–1972) udvarolt. Leánya így írt mindezekről: „Apu korán nősült, 20 éves korában. Állítólag a Dávid Lajos bácsi feleségének, a Lidike néninek a testvérét szerette, a Varga Ilonkát. A Papp Lajosné mondta, hogy sohase lett volna az Örsi Zsófia a Szabó Gábor felesége, ha a Varga Ilonka meg nem hal.”²³ Örsi Gábor testvérének házasságára így kerülhetett sor. Varga Ilonka síremlékéről pedig majd külön is szólni kell.

A szülők által szemérmesen elhallgatott, házasságuk előtti szerelemről a lezármazott rendszerint másoktól értesült. Sokszor évtizedek múltán, mint az idézett esetben, melynél az ismeretátadás körülményeiről is hallunk: „Már eléggé beteg volt a Bözsike néni (t. i. Papp Lajosné – G. J.). Üldögélt ott a Kiliti István bácsi előtt a padon. – Gyere ide Ilonka, mondok neked valamit. Ekkor mesélte el nekem és a férjéről beszélgettünk.”

A XX. század első felében a községben az udvarlást gyakrabban, a jegyességet igen ritkán szüntették meg az érintettek. A jegyességet fel lehetett ugyan bontani, de erre alig került sor. A jegykendő, majd az 1930-as évektől a gyűrű visszaküldése falura szóló nagy eseménynek számított. Az érintettek, különösen a lányra vagy az egyértelműen vétkesre szegyet is hozott. Idővel aztán a dolog feledésbe merült. Az udvarlás megszakadása már kevésbé volt hír, így elmarasztaló értékítéletet is kevésbé váltott ki. De ha hosszabb ideje tartott, nem mentek el mellette szó nélkül.

Ha a halál okozta a párkapcsolat, a jegyesség megszűnését, az sem tételesjogi, sem hivatalos szokásjogi, sem népi jogszokásból eredő következménnyel nem járt, különösen nem a túlélő hátrányos megítélésével. Hanem együttérzés társult a gyászoló család és az elhunyt kedvesének fájdalma mellé. A szerelmes párijkát vesztett nagyleányok vagy legények a gyászidő letelte után házasságot kötöttek. Egyéni céljukon túl ezt kívánta tőlük a család, a közösség, a jogi népszokás normája. Mert ahogy a faluban mondták: „Éllőnek álló, hőtnak a hőtt a társo.”

A II. világháború emberáldozatai Sárkeresztesen többségében a férfiak elhalálózását jelentették. Meghaltak a harcok során a fronton vagy civilként a

²³ Uo.

faluban, aztán a hadifogságban, illetve a szerzett sebesülés, betegség következtében a háború után. Többen elhunytak a ház körüli vagy a mezőgazdasági munkák közepette a felrobbanó bombáktól, aknagránátoktól, más robbanószerkeztől.

A háború alatti, háború utáni halálesetek átrendeződést hoztak a családi kapcsolatokban, a jogállásokban, az öröklési rendben, a rokoni viszonyokban, a munkaszervezetben és más téren. Amíg az özvegyé válásra, az árvaságra jutásra adatok vannak, addig alig ismert, hogy egy-egy legény, vagy ritkábban lány halála milyen változásokat okozott vagy éppen mekkora traumát hozott a párkapcsolatokban. Hányan siratták szerelmüket és választottak mást, esetleg kevésbé kedveset. A házassággá nem teljesedett érzelmi viszonyok, szerelmi kapcsolatok száma felmérhetlen, felmérhetetlen.

2. Az apai hatalom

A szülők, különösen az apa és a gyermekek viszonyában a paraszti társadalomban a teljes alárendeltség érvényesült. Az apai hatalmat a jogszabályok és a sárkeresztesi népi jogszokások egyaránt elismerték. Sárkeresztesen is az apai tekintély a leszármazottak felnőtt, idősebb korában is megmaradt, különösen, ha a vagyonnal az apa rendelkezett és még dolgozni, ügyeket vinni jól tudott. Mondhatni, ilyenkor az atyai hatalom népi jogszokásként korlátozott formában meghosszabbodott.

Az 1877. évi XX. törvénycikk, különösen az 1–26. §-ban szabályozta az atyai hatalmat. A kiskorúak a teljeskorúság eléréséig – főszabályként 24. életévük elteltéig – atyai hatalom vagy gyámság alatt álltak. Kivételes esetben, egyéb feltételek teljesülésekor, a 18. illetve a 20. életévüket betöltött kiskorúak is teljeskorúvá, azaz nagykorúvá váltak. A törvény az atyai hatalomhoz kapcsolódó részjogok tekintetében jelentőséget tulajdonított még a 14. és a 16. életévnek.

A kiskorú feletti felügyeletet a szülők gyakorolták. A kiskorú a házi fegyelem által a szülőknek tartozó engedelmességre volt szorítható, míg eltartásáról önmaga nem gondoskodott vagy atyjával házi közösségben élt. A vagyontalan kiskorút elsősorban az atya tartozott eltartani és nevelni. Az atya gyermeke felett tehát atyai hatalmat gyakorolt. Ebbe beletartozott a törvényes képviselő, a gyámnevezés, a vagyonkezelés, az életpálya választás. Bizonyos jogok gyakorlásához gyámhatósági engedély kellett.

A paraszti társadalomban a törvényi szabályozást többé-kevésbé ismerték. A jogállásra, cselekvőképességre befolyást gyakorló életkorok és egyéb körülmények mellett a paraszti közösségek, így a sárkeresztesi is, más tényezőknek szintén jelentőséget tulajdonított.

A népi jogélet szemszögéből a fiúgyerek tekintetében korszakos jelentőséggel bírt a nehéz férfimunkában való teljes mértékű részvétel, a katonaidő, annak kitöltése, a házasságkötés és a gazdálkodás átvétele. Konkrét esetekből is érzékelhetők ezek a határok. Az aratásban egészrésztes legény megfogta, a felszólítás ellenére nem engedte el a szerszámnyelet, amivel apja ütni akarta. Az új vő kivette apósa kezéből a botot, mikor az feléje indult. A szabadságos katonának otthon szinte senki se parancsolt, még az apja sem úgy, mint mikor a fiú civil volt.

Miként ítélte volna meg békeidőben a nézeteltérés két szereplőjét, Örsi Gábort és apját a faluközösség? Feltételezhetően egyik oldalról figyelembe vette volna, hogy a legény az életkor, a hosszú katonaidő miatt már *fölnőtt ember*. A másik félnél viszont tisztelte volna a vagyonnal rendelkezni jogosult apa tekintélyét, illetőleg azt, hogy ő a korlátozott atyai hatalommal bíró személy.

A sárkeresztesi faluközösség normarendszerében 1945 előtt, de még évtizedekkel a II. világháború után is elvárás volt, hogy a legény beváljon a sorozáson és töltsen ki a katonaidőjét. Aki ezeknek az igényeknek nem felelt meg, az az értékrendben lejjebb került. A háború kezdetekor a legénytársai haragudtak arra a személyre, akit indokolatlanul fölmentettek, akinek nem kellett bevonulni vagy frontszolgálatot teljesíteni. Általában a falu népe is elítélte az ilyen eseteket, az ügyeskedést. A II. világháborús front megérkezésével azonban a faluközösség elfogadta, megértette, ha a magyar katona az elsőpró erejű, kiszámíthatatlan kegyetlenségű ellenség elől menekült, kivetkőzött vagy életét más módon próbálta oltalmazni.

Id. és ifj. Örsi Gábor, az apa és a fiú viszonyában a két különböző időszakra vonatkozó, azaz a két egymástól eltérő norma ütközött össze 1945 elején. Az apa a katonai helytállást, az alakulathoz visszatérést várta el egyenruhás gyermekétől, aki viszont a harc értelmetlenségét látva életét akarta menteni. A sárkeresztesiek sem akkor, sem később nem ítélték el a tizedes magatartását. Az adott viszonyok közt megértették, elfogadták azt. Sőt, utólag a legény sorsáról sajnálkozva, részvétellel szóltak.

A nép körében élő szabály tehát a katonai szolgálatot illetően alapvetően egybeesett a hatályos állami jogszabályokkal, egészen a viszonyok lényegi

megváltozásáig, az ellenség megérkezéséig, a várható vereség megérkezéséig. Ettől kezdve a nép döntő részének normája szembekerült a hivatalossal, törvényrontó lett azáltal, hogy elfogadta a katona menekülését.

Nagy tekintélyű apjával szállt szembe Örsi Gábor. Ehhez kétség kívül hozzájárult, hogy a fiú, mint katona, apjától az átlagos élethelyzetekhez képest függetlenebbnek érezhette magát. A minden szabályt fellazító háborús viszonyok is belejátszottak viselkedésébe, valamint a természetes emberi érzések, így az élni akarás vagy a félelem. A népi jogszokás, a korlátozott apai hatalom így nem érvényesült.

Az apa tudatában a korábbi paraszti norma végig törvényerősítő, azaz a hivatalos jogi rendelkezésekkel megegyező maradt: a katonának a harcban kell helytállni, így az alakulatánál a helye. Dezertálásával segítőinek, bujtatóinak életét is veszélybe sodorhatja.

Mivel a faluközösség normája ekkorra már megváltozott, utólag szóban inkább elmarasztalta az apát magatartásáért. Vele szemben azonban saját eszköz-tárából szankciót nem érvényesített. Helytelennek ítélte viselkedését, de még azt sem lehet mondani, hogy keményen megszólta volna. Tudták jól, hogy elég fájdalom neki a legényfiú elvesztése.

3. Az elhalálozás

Utólag tehát nem állapítható meg, hogy Örsi Gábor halálának egész pontosan mi volt az oka. Sárkeresztes lakosságából a front 1944. december 24-től kezdődő három hónapos időszaka alatt adatgyűjtésem szerint civilként több, mint 50, valószínűleg 54 személy halt meg, jórészt a karácsony estétől kezdődő egy hét alatt. Néhány kivételtől eltekintve a Vörös Hadsereg katonái lőtték le, esetleg verték agyon őket. Majdnem minden esetben teljesen indokolatlan, érthetetlen kegyetlenséggel. Ehhez képest a fronton elesett, hadifogságban meghalt sárkeresztesi katonák száma minden valószínűség szerint csak 14 volt. A közösségben a szovjetek 20–30, más helységről származó, kivetkőzött magyar katonát is agyonlőttek. A fiatal embereken azonnal látszott, hogy katonakorúak. Mint potenciális ellenséget, nem kímélték őket, hiszen 40–50 éves civil férfiakat is agyonlőttek. Ezek után természetes, hogy a magyar vagy német egyenruhások nem számíthattak irgalomra. Amennyiben a katonaruhás Örsi Gáborra ők leltek rá a padláson vagy esetleg másutt, úgy nyilván azonnal végezni akartak vele. A szovjet katonák által elkövetettek a nemzetközi jog rendelkezéseibe ütköztek, de ezzel nem kellett törődniük.

A másik verzió, hogy Örsi Gábor végzett magával. Ami több okból történhetett, így a testi-lelki kimerültség vagy az ellenség közeledése okán.

A halált mesterséges beavatkozással siettetni lehet. Ennek egyik formája az öngyilkosság. A népi meggyőződés szerint az élet önkézzel történő elvétele bűnös cselekedetnek minősült. Magyarország a XX. században az öngyilkosságok tekintetében világviszonylatban az élmezőnyhöz tartozott. Tehát az öngyilkosság szokásszerűen ismétlődő, tömegesen megvalósuló, joghatásokkal járó, káros jogi népszokás volt.²⁴

Székesfehérváron és környékén, így Sárkeresztesen és a Móri-völgyben a XX. század első felében a konfliktushelyzetek miatti öngyilkosságoknak különféle módozatai alakultak ki és szinte jogszokásként éltek. Nemenként, korosztályonként, társadalmi rétegenként eltérően hajtották végre. A leányok és asszonyok *kútba*, sőt az állattetemeknek létesített határbeli *döggútba ugrottak*. A cselédleányok, de más nők is *lúgkővet* vagy egyéb mérget *ittak*. A parasztemberek *fölakasztották magukat* az istállóban, a padláson vagy a préházban. Többen *vonat elé* feküdtek vagy vetették magukat. Akiknek volt, *fegyverhez nyúltak*, puskához vagy pisztolyhoz, azt fordították maguk ellen. A katonák általában szívükhöz illesztett puskával lötték agyon magukat. Máskor a puskacsövet szájukba vették, aztán sütötték el a fegyvert. Az öngyilkosságot a család szégyenlette.

A korábbi századokban az öngyilkosokat az isteni törvények ellen vétőknek tekintették, így nem kaptak helyet a temetőben, nem is egyházi szertartással földelték el őket. A XX. századra azonban a sárkeresztesi reformátusok az öngyilkosság elkövetőjével szemben halálában nem érvényesítettek szankciót. Úgy temették el, mint a többi halottat. Örsi Gábornál pedig nem is tudható a halálozás pontos oka. Amennyiben öngyilkos lett, úgy a katonáknál fentebb említett módszert választhatta.

4. A temetés

A háború végi zilált viszonyok miatt Örsi Gábor temetése nem teljesen a hagyományos szokásrend szerint zajlott le. Különösen feltűnő a szakirodalom által a *halott lakodalmának* nevezett eseménysor elmaradása.

²⁴ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. 179–180.

Szerte a magyar nyelvterületen a legényként elhunyt fiatal a temetőbe lakodalmi külsőségekkel kísérték. Legény- és leánytársai látszat-lakodalom formájában mintegy megölték a halott lakodalmát, hogy életútja e vonatkozásban is teljes legyen.

Ehhez is, akár a ravatalozáshoz, vagy a búcsúztatáshoz illetve az eltemetéshez a halottnak joga volt, a másvilági nyugalma érdekében is mindezeket megtették. Így a halott lakodalma is felfogható jogi népszokásként.²⁵

A XX. századra Sárkeresztesen a legényhalott megkülönböztetett módon történő temetéséből (amire nem használták a halott lakodalma kifejezést) a következő elemek maradtak meg. A legényt, akár a vőlegényt, fehér ingbe, sötét ruhába öltöztették, lábára csizmát húztak. Kabátjára vőlegényi fehér bokrétát tűztek, kalapját is fölsőtestére helyezték, kezét imára kulcsolták. A koporsó mögött, a hozzátartozók, a közeli nőrokonok között ott állt a legény kedvese, *szeretője*, amennyiben volt neki. Ez a lány nem mennyasszonyi, hanem fekete gyászruhát, fejkendő paraszti viseletet öltött. Kicsit odább álltak a *nyoszolyók* vagy koszorúleányok, mégpedig rózsaszínű vagy világoskék öltözetben, fejükön kis koszorúval, akár a lakodalomban. Mivel háztól temettek, az otthontól a temetőig ők vitték vállukon a korosztályukba tartozó halott koporsóját. Az elhunyt fehér bokrétás legénybarátai, mint *vőfények* azonban segítettek nekik. A temetést végző lelkész beszédében emlékezett meg a legény fájdalmas elvesztéséről. Egyebekben a szokott rendet követték.²⁶ Így zajlottak le a legénytemetések 1944–45 tele előtt, sőt még az 1940-es évek végén is. Így temették el 1948-ban a már említett Papp Sándort, Örsi Gábor katonatársát.

A roppant szűkös viszonyok miatt, a hagyományos szokásrend visszaállása előtt, 1945 tavaszán Örsi Gábornak azonban nem tudták megadni a neki, mint legénynek járó teljes végtisztességet, így a halott lakodalmához fűződő cselekményeket sem.

Házuktól kísérték rövid utolsó útjára. A gyászoló gyülekezetben ott sírt *nagy szerelme*, Kun Julianna is.

²⁵ TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 180., 191.

²⁶ GELENCSÉR József: Az emberi élet nagy fordulóihoz kapcsolódó szokások Sárkeresztesen. = Alba Regia XVIII. Székesfehérvár, 1980. 144–146.

5. A sírjel

Tárkány Szücs Ernő szerint a „halottnak joga” van az eltemetetéshez és a sírhelyhez.²⁷ Azt pedig országszerte, így Sárkeresztesen a helyi szokás kívánta meg, hogy a sírhelyet megjelöljék. A községben a XX. században a temetéskor lehelyezett *fejfát* az idő haladtával megújították, vagy *sírküre*, azaz maradóbb anyagból készült sírköre cserélték ki. A hozzátartozók lelki igényén túl a közösség népi joggyakorlata is ezt követelte meg. A szegényeknél azonban elfogadta a sírkőállítás elmaradását.

A sárkeresztesi református temetőben jól követhető, hogy egyes időszakokban milyen anyagú, formájú, feliratú sírköveket állítottak. A legény- vagy leányhalottnak az életük delén már túljáró szülők nagy fájdalomukban gyakran drága, szépen megmunkált sírkövet emeltek, mondhatni jogszokásként mintegy ráköltve a halottnak egyébként jutó örökséget vagy ennek egy részét. Egyaránt fekete gránitból készült, obeliszk alakú, gyászos szépségével feltűnő, verses, igényesen feliratozott és vésett sírkövet kapott Örsi Gáboron kívül a már említett Szabó Ferenc, Varga Ilonka és Papp Sándor. Hármójuknál fényképük is látható, ovális keretben. A sírkövek minden elemükben illeszkedtek a kor módos paraszti igényéhez, ízléséhez, illetőleg beleillettek a község földművelő közösségének esztétikai követelményrendszerébe, bár székesfehérvári iparosok műhelyében készültek.

Az anyag, a forma, a míveltség méltóságot adott. A felvésett sírversek pedig a továbbélők, különösen a szülők keservét fejezték ki:

Itt nyugszik
SZABÓ FERENC
a ki hősi halált halt a haza
védelmében Doberdónál
1916. okt. 15.
életének 22-ik évében
Véres sebeimnek mérge szívem hatja
Ezt csak az igazság napja gyógyíthatja
Ég szívem s felkészül szárnyal igyekezik
Édes öleibe oh mikor érkezik
Emeltették bánatos

²⁷ TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 180., 193.

szülei és testvérei
Áldás és béke lengjen drága
porai felett!

Itt nyugszik
Egy letört virágszál
VARGA ILONKA
Élt 16 évet
megh. 1939. jan. 27.
Elfogyatkozott az én testem
és az én szívem,
az én szívemnek kősziklája
és az én örökségem Te vagy
oh Isten, mindörökké!

Örsi Gábor
1920–1945
Drága virágszálunk
Aludj, pihenj csendesen
Fájó könnyünk
Ne zavarjon
Hisz majd egyszer
Találkozunk odafent!

Papp Sándor
1920–1948
Ha majd kiszárad egykor
Érted síró szemünk
Hozzád jövünk, drága fiunk
S melletted pihenünk.

Az utóbbi két esetben a sírkövön a további feliratok elárulják, hogy a szülők gyermekükkel együtt nyugszanak. Papp Sándor esetében a sírvers is utal a szülők ilyen határozott szándékára. Eljárásukkal a legmélyebb szereteten túl a legszorosabb jogi kapcsolatot is kifejezték.

A drámai hatást a vers mellett az is okozta, hogy Varga Ilona sírkövére legföül odavesték a törött rózsaszálat, Örsi Gábornál pedig két keresztbehelyezett leveles, virágos ág látható.

A magyarországi községi temetők sírjelein a hagyományos falusi-paraszti készítésű sírfelirat számos eleme akkor is megmaradt, mikor a polgárosultabb vidékeken a síremlékkészítés városi mesterek kezébe került. Így hagyományos motívumok felhasználásával állítottak emléket az elhunytaknak. A sírvers váza is hagyományos volt, de szükség esetén az aktuális viszonyokhoz igazították. A vers komoly hangvételű volt, mely kifejezte a gyászt, de sokszor kissé nehézkes stílusúnak vagy mesterkéltnek hatott.²⁸

A sárkeresztes említett sírjelekre is döntően helytállóak ezek a sorok. A közölt sírversek itt a végső viaszszorulásuk előtti utolsó évtizedekben kerültek a sírkövekre. A további szövegekkel és díszítésekkel együtt a jellegzetes sírfelirat-motívumok közé tartoztak. Kétségtől nem a hagyományos népköltészet és díszítőművészet alkotásai ezek, mégis figyelemre méltóak, a paraszti kultúrát jelzik.

Az első két vers veretes szövegű, régi, a protestáns vallásokhoz kötődő alkotás. A legelső, az evangélikus Johann Gerhard Jénában 1606-ban megjelent *Quinquaginta meditationes sacrae* c. elmélkedés-gyűjteményére vezethető vissza. Ezt Inczedy József *Liliomok völgye azaz ötven sz. elmélkedések* címmel fordította magyarra. Ennek az illusztrált, protestáns barokk könyvnek 1745 és 1804 között több kiadása is megjelent. A kétszer két sor ebből származik. A távoli századokat idéző szöveg más tájegységekben sem volt ismeretlen.²⁹ A második a Károli Gáspár fordította Biblia Zsoltárok könyvében a 73:26 alatt található. A harmadik és negyedik vers az újkori sírkertköltészet fájdalomat megszólaltató alkotása. Ám ezek a feliratok is, a hagyományos formájú sírköveken, a szolid, visszafogott díszítmények, a falusi, puritán, református ízléshez álltak közel. Másrészt a feltűnő szépségű sírjelek, a rajtuk található fénykép, a

²⁸ SZEMERKÉNYI Ágnes: Sírfelirat. = ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. 4. Bp., 1981. 452.

²⁹ TRÓCSÁNYI Zoltán: Egy illusztrált protestáns barokk könyv: Az első magyar makáma. = Uő: A történelem árnyékában. Bp., 1936. 99–104., KNAPP Éva – TŰSKÉS Gábor: A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában. = Irodalomtörténeti Közlemények 2009. 2. sz. 131–163. A magyarbikali (Kolozs vm. – Kalotaszeg) református templom karzatának táblaképeit Umling János festette 1794-ben. A keleti karzat középső tábláján a *Liliomok völgye* c. könyvből vett ábrázolás és a hozzá kapcsolódó négysoros vers látható. Az első két sorral megegyezik Szabó Ferenc sírversének első két sora. Vö. KISS Margit – LÁNYI József – MIHÁLY Ferenc: „Virágozódott... Anno”. Az Umlingok Kalotaszegen. Néprajzi Múzeum, Bp., 2007. 88–89.

félnépi vagy vallásos versek, együttesen hatva, elősegítették az elhunyt emlékének, történetének elevenen tartását, megőrzését.

6. A fiági öröklés jogszokásának visszaszorulása

Sárkeresztesen is, a férfi által uralt hagyományos parasztszaládban az előző századforduló körül, az volt a megnyugtató, az igazán örömteli, ha házasságból fiúutód származott. A *leánnak* tiszta szívből csak akkor örültek, ha korábban már *gyerek*, azaz fiú született. Hiszen rá számíthatott az apa a nehezebb férfimunkáknál előbb segítségként, majd az idő teltével a gazdálkodás folytatójaként. A családi nevet is ő vitte tovább, biztosítva így a família fontosnak tartott fennmaradását. Ennek megfelelően a fiúleszármazottnak fölnevelésére is jobban ügyeltek, a kezdetektől előnyben részesítették a lánnyal szemben. A gazdálkodás, a gazdaság, a vagyon végső átvételénél különösen megmutatkozott ez az aránytalanság.

A XX. században az állami jog a leszármazottak egyenlő, nemtől független örökléséről rendelkezett. Ez a szabály egyértelműen hatályosult a fiúk tekintetében: ha több férfileszármazott volt, ők általában egyenlően, azonos arányban örököltek. Ahol viszont lányörökös is volt, ott a XX. század közepéig törvényrontó módon érvényesült a helyi jogszokás: a leány az esetek döntő részében a fiúénál kisebb örökrészt kapott. Alapelveként emlegették: „Majd a leán is kap valamit!” A feudális hagyomány, a már nem hatályos jogi rendelkezések továbbélését jelentette ez, ami a birtokelaprózódás ellen is hatott. A leányok ugyan az I. világháború után mind többször tiltakoztak ellene, követelték az egyenlő osztályt, de rendszerint sikertelenül. A leány házasságkötésekor, amikor egyébként általában férjéhez költözött, kapott vagyontárgyakat, és a szülők halálakor is. Ezek nagysága, értéke idővel a család anyagi helyzetétől függően emelkedett, és a lassan változó, de egyre inkább a testvérek között az érték-egyenlőség felé mutató jogszokás alakulásával. A házat az öregek okvetlenül a fiúra hagyták, egyébként is ő maradt otthon. Mint birtokon belülinek, ezáltal is több jutott neki. De egyébként is a gazdaság döntő részét (földek, más ingatlanok, állatok, gazdasági felszerelés) ő örökölte.

Örsi Gábor esetében is így történhetett volna, hiszen egyedüli fiúgyerek volt. Lánytestvére már férjhez ment, bekerült a település egyik legmódosabb családjába, hozzájuk is költözött. Örsi Gábor halála miatt azonban a szokásrend érvényesülésére, a helyi öröklési jogszokás alkalmazására nem volt esély. Szabó

Gáborné Örsi Zsófia lett az egyedüli törvényi örökös. Példája nem volt kivételes, s így ezek az esetek is hozzájárultak az említett öröklési jogszabály, az egyenlőtlen osztály fellazulásához, háttérbe szorításához.

A legények, férfiak halála, sebesülése, betegsége, hadifogsága miatt ez időszakban sokszor a nőknek kellett helytállniuk, családmegtartó erővé válniuk, ami kétségkívül emelte tekintélyüket, az egyenjogúság irányába mozdította helyzetüket. A legfőbb hatást azonban e vonatkozásban a későbbi, részben erőszakos jogi, társadalmi, gazdasági változások indukálták: a földtulajdonra, az adóztatásra vonatkozó jogszabályi rendelkezések, az új polgári törvénykönyv és a termelőszövetkezetek megszervezése.

A fiági öröklés népi jogszokását családon belül drasztikusan hatálytalanította, ha az egyetlen fiú-leszármazott elhunyt a háborúban vagy azt követően a fogságban, illetve sebesülésében, betegségében. Néhány I. és II. világháborús példa említhető a hagyományos öröklési rend megbomlására, illetve egy a hatályosulására. *Sarok* Szabó Ferenc doberdói halála után két leánytestvére, Julianna és Mária került a kedvezőbb örököségi jogállásba, bár végül nem egyformán örökölték. A 17. gyalogezredben szolgáló Förhécz Sándornak (1897–1980) bátyja, János (1895–1918) a 69. gyalogezred katonájaként 1918. június 20-án a Piávenál esett el. A túlélő testvér így az egyedüli fiú és örökös pozíciójába jutott. Örsi Gábor tragédiáját követően leánytestvére maradt az egyedüli leszármazott. Papp Sándor korai elhalálózása szintén leánytestvérét, Zsófiát (1913–1990) juttatta előnyhöz. Az utód nélküli egyetlen fiú halálát a család és az egész közösség úgy élte meg, mint a *familia kiveszését*, kihalását, hiszen a leánytestvér férjhezmenetelével már házastársa családját erősítette, oda tartozott. Kovács Gábor (1925–1947) ilyen *eggyes gyerekként* halt meg a hadifogság után, 1947-ben. A magas, jóvágású legény a csinos Göllöncsér Juliannának (1925–1994) udvarolt, szép párt alkottak, különösen mutatósan táncoltak együtt. A szerény vagyont Kovács Gábor leánytestvére, Zsófia örökölte, kinek férje, Pup Gábor a fronton halt meg. Kovács Gáborról és Papp Sándorról az a hír járt a községben, hogy haláluk a táplálkozással függött össze. A hadifogságból hazatérve nem tartották magukat a figyelmeztetéshez. Legyengülve sokat és nehezet, zsírosat ettek – ebbe haltak bele. Pedig mások voltak a valódi halálokok. Aztán a nép itt is a valósághoz, a halálhoz a maga okkereső, leegyszerűsített, az akkori viszonyoktól determinált képzetét illesztette hozzá.

Egy korábbi jogintézmény, a fiági öröklés népi jogszokásként, törvényrontó módon így tartotta magát, majd vesztette erejét, halványodott, hogy azután megszűnjön, csak az emlékezetben maradjon fenn egy-két emberöltő idejére.

ÖSSZEGZÉS

Egyes feszültségekkel, tragédiákkal terhelt emberi sorsok különösen alkalmat kínálnak a nép jogélet, a népi jogszokások kutatására.³⁰ A végzetes elemeket, fordulatokat hordozó egyéni sors, életút követése komplex vizsgálatot kíván. Mivel az emberi élet egyes részei, összetevői nem különülnek el tudományterületenként, így az a célszerű, ha a kutató vizsgálódása több diszciplína területét érinti: a történelemét, az irodalomét, a néprajzét, a szociológiáét, a jogtörténetét, a jogi kultúrtörténetét, ezen belül pedig vizsgálja a népi jogéletet, a népi jogszokásokat. Végső soron interdiszciplináris, illetőleg multidiszciplináris kutatást folytat. Az adott tudományterületekhez kapcsolódóan pedig sajátos, azaz különféle módszerekkel él.

A katonafiú halála főleg a terepen, a helyszínen folyó kutatásra ösztönzött, melynél előnyt jelentett számomra, hogy ismertem a faluközösséget, társadalmát, de méginkább az, hogy az interjúk során valamennyi adatközlő részéről nagy segítőkészséget és nyíltságot tapasztaltam. További módszereket alkalmazva vizsgáltam az írott forrásokat, a tárgyi emlékeket és támaszkodtam az egyes tudományok szakirodalmára. Mindezeket azonban elsősorban a jogi népszokások, egy közösség jogi normáinak illetőleg a katonatragédia részleteinek felderítése érdekében tettem.

Tartalmi és módszertani tekintetben ilyen módon a legkorábbi, XIX. századi kutató elődöket éppen úgy követhettem, mint a XXI. század lehetőségeit és gyakorlatát.³¹

Örsi Gábor – egy parasztlegényből lett katona – életútjában és halálában, egyedi és tipikus elemek egyaránt előfordultak. Az egyedi eseten és a párhuzamok említésén keresztül mód nyílt általános érvényű szabályok, tendenciák megfogalmazására. Alkalom adódott a mindennapokban, a békés körülmények

³⁰ GELENCSÉR József: Az özvegy nehéz élete – sors és jogi néphagyomány. = Alba Regia 40. Székesfehérvár, 2011. 279–291.

³¹ NAGY Janka Teodóra: Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében (1781–1821). Mindennapi jegyzőkönyvek a Makó Városában előfordult ügyes bajos állapotokról. Szekszárd, 2012. 186–226.

között illetőleg a rendkívüli, háborús viszonyok között élő közösségi normák, jogszokások vagy azok felbomlásának, hiányának ismertetésére.

Különös eredményeket hozott a változások vizsgálata. Roppant gyors változás zajlott le a front 1944-es megérkezésével az életviszonyokban, ezek nyomán a közösség normarendszerében, legalábbis ennek egy részében. A faluközösség válasza, reagálása az életviszonybeli változásokra alapvetően az lehetett volna, amit saját normái, jogi és más népszokásai diktáltak, megkívántak. Ám a történelmi és egyéb körülmények, döntően a front hatása miatt a normák napok, sőt órák alatt megváltoztak, illetve részben, átmenetileg szünetelt alkalmazásuk (pl. a katonai helytállás megítélése, a tulajdon tiszteletének mellőzése terén).

Az idegen hatalmak élet-halál uralma mellett a hagyományos értékek, a paraszti normarendszer hatályosulásának átmeneti hiányát további bizonytalansági tényezők is elősegítették. A falu lényegében korábbi vezetői nélkül maradt, mert azok jórészt a front megérkezése előtti kitelepítési rendelkezésekre elmenekültek, vagy az ellenség áldozatául estek. (Így Donát Dénes tanító, 1906–1944.) A közigazgatási, karhatalmi (csendőri), gazdasági (uradalmi), egyházi rendet érvényesítők nem maradtak a paraszti közösséggel.

A háború befejeztével újabb változás, visszarendeződés, módosulás történt, mind a társadalmi viszonyok, mind a helyi normák, jogszokások vonatkozásában.

Mégis összességében azt lehet megállapítani, hogy a közösségnek csaknem minden eseményre, életviszonyra, előbb vagy utóbb volt válasza, mégpedig a korábbi normákkal egyező, vagy átmenetileg azoktól eltérő. A front előtt és röviddel utána azért, mert a korábban működő, majd újra szerveződő falutársadalom egy teljes, stabil normarendszer és egy kialakult értékrend birtokában volt. A hivatalos jogrendszerrel részben megegyező, részben attól eltérő jog- és értékrendszer volt ez, mely a párhuzamos jogrendszer egyes jellemzőivel bírt. Hogy azután 1945 tavaszától-nyarától a politikai, társadalmi, gazdasági intézkedések és változások elindítsák vagy határozottabbá tegyék a népi jogszokások éppén újraszilárduló rendszerének felbomlását.

SUMMARY

JÓZSEF GELENCSÉR

Death of a soldier in the loft History, folklore, folk legal customs

Legal historian József Gelencsér tried to retrace the tragic fate of a Hungarian soldier died in March 1945 by using archival sources and oral history. Born in Sárkeresztes, Fejér County, in a reformed small holder's family Gábor Örsi (1920–1945) joined the army in 1941 and served at the Hungarian anti-aircraft artillery. Towards the end of the war he was given a leaf but in spite of his father's order he didn't join his unit but was hiding. The Soviet troops occupied Székesfehérvár and Sárkeresztes in heavy battles on 22nd March, 1945. When the inhabitants fled from the battle returned to their village, they found Örsi's dead body in his family's loft. Either he committed suicide or was shot dead by the Soviet troops – the truth lacking witnesses never came to light. The author shows how the war changed the life of the people in the village, the behaviour of the people, their habits, and what narratives were born to explain the mysterious death of the young man.

1. kép

Sárkeresztesi legények 1941-ben
(Örsi Gábor, Mészáros Károly, Szücs Lajos, Örsi János)

2. kép
Örsi Gábor katonaképe sírkövén
(Gelencsér András felvétele, 2013)

3. kép
Örsi Gábor és szülei sírja
(Gelencsér András felvétele, 2013)

4. kép: Örsi Gábor sárkeresztesi regrutatársai 1941-ben

5. kép
Papp Sándor sírköve (Gelencsér András felvétele, 2013)

6. kép
Papp Sándor temetésén koszorúslányok viszik a koporsót 1948-ban